

УДК 378.094.4(477)“18/19”

В. М. Мокляк

**ОСНОВНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ
АВТОНОМІЇ В УНІВЕРСИТЕТАХ УКРАЇНИ
(XIX – ПОЧ. XX СТОЛІТТЯ)**

Початок ХХІ ст. ознаменувався процесами глобалізації цивілізаційних, зокрема освітніх процесів. Глобалізація в сфері освіти має свої *переваги* (розширення доступності для середньо-і високо-доходних класів суспільства – отримання якісних, нових освітніх послуг; упровадження інформаційно-комунікаційних технологій у навчально-виховний процес (поява нових технічних засобів, створення та розвиток нових галузей інформатики, набуття пересічними громадянами нових компетентностей засобами медіаосвіти тощо); переорієнтація виробників освітніх послуг на прикладні спеціальності з урахуванням попиту на ринку праці; інтенсифікація міжнародного співробітництва у майже всіх галузях народного господарства) та *недоліки* (загострення проблеми соціальної нерівності; збільшення кількості кваліфікованих кадрів, які покидають країну; зниження рівня фундаментальної освіти; витіснення з ринку неконкурентоспроможних виробників освітніх послуг) [1].

Наразі в Україні відбувається так звана «гібридна» війна на Сході, яка забрала і щодня забирає життя та здоров'я сотень і тисяч наших з вами громадян. Тож саме наука має вказати шлях, яким чином вийти з даного конфлікту, як правильно виховувати майбутніх можновладців, щоб не повторити помилки сучасних. Історичні дослідження дають можливість проаналізувати еволюцію педагогічного знання та виокремити закономірності, тенденції, принципи розвитку освітніх процесів, актуалізувати попередній досвід у сучасних умовах з метою реалізації принципів гуманізму у формуванні особистості.

На початку ХІХ ст. у Російській імперії було створено університети, які стали осередками навчальних округів Центральної, Східної та Південної України. Це – Харківський імператорський, Київський Святого Володимира та Новоросійський імператорський університети. У цих вищих навчальних закладах на теренах тогочасної України виникали та розвивалися студентське самоврядування (було представлено різними організаціями – товариства, гміни, земляцтва, каси взаємодопомоги, гуртки, бібліотечні об'єднання, товариські суди та ін.) [2] та автономія [3]. Результатом сучасних освітніх реформ у нашій державі став Закон України «Про вищу освіту», побудований на засадах автономії та академічних свобод [4]. Саме тому актуальним є дослідження становлення та розвитку автономії в університетах України ХІХ – поч. ХХ ст.

А. Аврус, А. Андреев, Д. Багалій, М. Владимирський-Буданов, О. Глузман, М. Грушевський, Н. Дем'яненко, А. Іванов, В. Іконніков, В. Кінельов, Д. Коржов, В. Лейкіна-Свірська, С. Мельгунов, С. Посохов, О. Радул, В. Яблонський та ін. висвітлюють динаміку розвитку університетської освіти досліджуваного періоду та становлення і розвиток автономії у вищих навчальних закладах. В. Бакіров, Р. Барнетт, М. Бунге, В. Добреньков, М. Зубрицька, К. Кавелін, М. Костомаров, В. Нечаєв, Я. Пелікан, М. Пирогов, Б. Рідінгс, К. Тиміряєв та ін. аналізують філософські засади університетської освіти загалом та досліджуваного періоду зокрема. У своїх дослідженнях указані вчені фрагментарно торкаються проблеми автономії; цілісного дослідження, яке стосується автономії в університетах України досліджуваного періоду, немає.

Метою статті є виокремлення основних передумов становлення та розвитку автономії в університетах України XIX – поч. XX століття.

Петро I у переписці з відомим німецьким ученим Х. Вольфом (1720–1721) обґрунтував основні організаційні принципи російських університетів: спільне існування Академії наук, університету та гімназії; академіки одночасно є професором університету; випускники гімназії вступають до університету. Д. Менделєєв уважав, що Петро I спирається на голландський досвід формування системи вищої освіти [5, с. 8].

Поява нових ідей з Заходу, необхідність розібратися в глибоких та різноманітних наслідках великої епохи перетворень та осмислити їх зробили російське суспільство середини XVIII ст. більш чутливим до питань загальної освіти. «Московский университет, основанный 12 января 1755 г. в составе трёх факультетов ... и гимназия при нём ... положили начало прочной, непрерывной традиции высшего и среднего образования в России» [6, с. 7].

Складався Московський університет з 3 факультетів: юридичного, медичного та філософського. Очолювали університет два куратори та директор. Обов'язками директора були управління прибутками університету, турбота про нього та спостереження за викладанням. Діяв особливий університетський суд для викладачів та студентів [7, с. 166–167].

Перша криза, яку пережив Московський університет, сталася вже через кілька років після його створення: студенти не хотіли вчитися, викладачі не працювали як слід, необхідні предмети не викладалися. Не вистачало коштів для заповнення викладачами усіх кафедр. Викладачі були проти директора, якого призначав уряд, адже, оскільки той не був ученим, то тільки заважав розвитку університету. «Они предлагали введение широкой *автономии*, с выборными деканами и директорами, сменяемыми ежегодно, и с конференцией, имеющей дисциплинарную власть и право приглашения и смены профессоров» [7, с. 168].

У 1756 р. указом імператриці було дозволено мати власну типографію в Московському університеті, «книжну лавку», випускати газету [5, с. 11].

У 1758–1764 рр. ректором академічного університету був М. Ломоносов, який намагався перебудувати університет – підготував проект статуту. М. Ломоносов наполягав на тому, щоб до університету мали право вступати і діти селян також. Особливого значення М. Ломоносов надавав праву університетів присвоювати наукові ступені [5, с. 9].

В основу статуту Московського університету було покладено традиції декількох європейських країн, що робило російський університет незвичним явищем у самодержавній країні: він мав незвичайні для Росії XVIII ст. права і свободи. Проте професори університету вважали, що їх права обмежені, і в 1765 р. підняли питання про виборність проректора, про передачу професорській конференції права вирішення питання запрошення нових професорів. У 1771 р. було видано правила поведінки студентів Московського університету [5, с. 11].

В університетському статуті 1755 р., який діяв до 1804 р., було визначено основні параметри життя університету: наявність трьох факультетів (юридичного, медичного, філософського), створення двох гімназій, існування університетського суду, непідсудність професорів, службовців та студентів іншій владі, пряме підпорядкування університету Сенату. Навчання тривало 3 роки. Керував університетом директор, також університет мав двох кураторів, які були впливовими державними діячами та представляли інтереси університету перед імператором. Незважаючи на певні права, які мав університет, професори вважали, що цього недостатньо і в 1765 р. підняли питання про виборність проректора з-поміж науковців та про передачу професорській конференції можливості запрошувати нових професорів тощо [5].

Спочатку люди дуже обережно ставилися до університету та можливості навчатися в ньому. «Так, ещё мало благоприятна была в середине XVIII ст. почва для утверждения краеугольных принципов общего образования – его безусловности, всеобщности и свободы от утилитарных, профессиональных тенденций» [6, с. 8]. Таким чином, у першій половині XVIII ст. ще не встигла остаточно сформуватися система народної освіти, але виокремилися та частково зміцніли її важливі елементи: було створено багато професійних шкіл, створено декілька планів загальної освіти: початкової, середньої та вищої; якщо ж не вдалося повністю втілити їх у життя, а середня та вища освіта були представлені тільки двома гімназіями, університетом та Академією наук, то не тому, що ці плани були нереальними, а тому, що причиною були зовнішні негативні впливи [6, с. 8].

Також у цей час, у XVIII ст., виникає ідея створення особливого вищого урядового органу, який би опікувався справами народної освіти. У 1711 р. Г. В. Лейбніц радив Петру Великому заснувати колегію народної освіти, як самостійний орган вищої адміністрації, який би

законодавчо регулював діяльність закладів народної освіти, займався справою виховання молоді, підготовкою вчителів та друком підручників. У наступному проекті 1716 р. Г. В. Лейбніц акцентував увагу на головному обов'язку такого органу – «наблюдать, чтобы молодёжь в государстве была воспитываема хорошо и проходила бы все науки, и испытывать тех из молодых людей, которые отправляются за границу, и потом представлять о них царю для наблюдения за границей, чтобы там каждый из посылаемых юношей учился тому, к чему найден способным по испытанию» [6, с. 9]. Але всі ці пропозиції не були прийняті владою.

Після Петра Великого думка про створення особливого органу управління народною освітою виникає в самому суспільстві. Так, В. Татіщев праці «Разговор о пользе наук и училищ» зазначив, що «... нужно, чтобы для одного особенное собрание или коллегия учреждена была, которая б всегда на все училища, какого бы оные звания не были, внятное надзирание на их порядки и поступки, а к исправлению и лучшему учреждению власть имела» [8].

Як називали тоді такий орган, «Министерство народного образования» і не могло бути створено в першій половині XVIII ст., адже «понятия об образовании не было», як зазначав професор М. Владимирський-Буданов [6, с. 10].

Царювання Катерини II відкрило нову епоху історії освіти в Російській імперії. Імператриця була освіченою людиною, що мало позитивний вплив на її політику в галузі освіти. Загальна освіта була на першому плані. Основні цілі, які ставила Катерина II – «вкоренить в сердца добронравие», «произвести новое порождение, от которого бы прямые правила воспитания непрерывным порядком в потомство переходить могли»; викорінювати «злонравие» в дитячому та юнацькому віці засобами розумного виховання, гуманної педагогіки, а не каральними засобами, взятими з кримінального кодексу; розповсюджувати освіту і на жінок також; об'єднати урядові заходи, які стосуються освіти, в логічну систему [6, с. 11].

У цей же час працівники Академії наук висловили думку про заснування центрального навчального управління, до якого б входили 9 осіб, і яке б складало плани та статuti навчальних закладів [6, с. 12–13].

Катерині II потрібна була людина, яка допомогла б їй втілити в Росії австрійську систему народної освіти. За порадою імператора Йосипа II вона запросила православного серба Ф. Янковича-де-Мірієво, директора народних шкіл у Темешварському Банаті [6, с. 16].

7 вересня 1782 р. було видано указ про створення особливої комісії під головуванням сенатора, таємного радника П. Завадовського, до якої увійшли академік Ф. Епінус, чиновник П. Пастухов, а директором став Ф. Янкович-де-Мірієво [6, с. 17]. Так було створено комісію, яка через 20 років стала ядром Міністерства народної освіти, плідна діяльність якої визначила головні обов'язки майбутнього міністерства та завдання народної освіти, які постали перед суспільством на початку XIX ст.

Імператор Олександр Павлович, свідок широкого адміністративного свавілля в останні роки життя Катерини II, сильно хотів утвердити в Росії верховенство закону, «начало и источник народного блаженства». Освіту ж імператор розглядав як могутню зброю в руках уряду для досягнення політичних цілей [6, с. 32].

Перед наступним статутом, який було прийнято у 1804 р., відбулися реформи, нормативні рамки яких було визначено законодавчими документами, підписаними імператором Олександром I.

Керівництво «систематической работой над реформой безобразного здания государственной администрации» належало у 1801–1803 рр. відомому «Неофіційному комітету», до складу якого входили найближчі друзі імператора Олександра: М. Новосільцев, князь А. Чарторийський, В. Кочубей, граф П. Строганов. Питання про народну освіту Комітет уперше підняв на засіданні 23 грудня 1801 р., коли Олександр Павлович запропонував обговорити записку про народну освіту, яку він отримав від Ф. Лагарпа, свого вчителя. На основі проекту Ф. Лагарпа потрібно було заснувати особливий орган під керівництвом міністра, який би мав свої представництва в губерніях та інспекторів, яких би призначали з дворян [6, с. 33].

У лютому 1802 р. Комітет повернувся до питання створення «Министерства народного образования». У проекті сказано: «Министерство народного просвещения, заняв место Комиссии правления училищ, будет иметь в управлении: библиотеки, коллекции минералов и проч., академии и все воспитательные заведения» [6, с. 33]. Стосовно назви, то варіанти були такі: «Министерство общественного образования», чи «воспитания»; зупинилися на «Министерство народного просвещения».

8 вересня 1802 р. видано маніфест про створення міністерства. «Мы имеем лестную надежду, что оно способствовать нам будет к утверждению народного спокойствия, сего истинного и ненарушимого оплота Царей и Царств... словом, к приведению всех частей государственного управления в прочное и намерению нашему соответственное устройство» [6, с. 35–36]. Міністерство народної освіти [9] взяло під своє керівництво систему освітніх закладів, діяльність яких регламентувалася прийнятими 24 січня 1803 р. «Предварительными правилами народного просвещения» [10].

Відзначаємо наступність у реформах, проведених на початку XIX ст., та «Планом учреждения в России университетов» (1787 р.). Наприкінці XVIII ст. синонімами стають «наукова освіта» та «моральне виховання», – ідеалом випускника вищого навчального закладу Російської імперії стає освічена людина і громадянин [11, с. 10].

«Министр народного просвещения, воспитания юношества и распространения наук» розпоряджається Головним училищним правлінням з усіма його частинами, Академією наук, Російською академією, університетами та всіма іншими училищами. Двома указами в

той же день, 8 вересня 1802 р., було визначено склад міністерства: міністр – граф П. Завадовський, його товариш – М. Муравйов; до Головного правління училищ увійшли князь А. Чарторийський, граф С. Потоцький, генерал-майори Ф. Клінгер та М. Хітрово, академіки М. Озерецковський та М. Фусс, колезький радник В. Каразін, а також Ф. Янкович-де-Мірієво [6, с. 36].

1803 та 1804 рр. були роками найбільш плідної роботи міністерства: були організовані центральні заклади та навчальні округи, створено статuti вищих, середніх та нижчих навчальних закладів, видано цензурний статут, визначено відносини Міністерства та Академії наук.

На початку 1803 р. було організовано Департамент народної освіти, до складу якого увійшли 12 чиновників. 24 січня 1803 р. було затверджено «Предварительные правила народного просвещения», законодавчий акт, у якому було описано основи нової навчальної системи. Головне правління училищ тепер складалося з попечителів університетів та їх округів з іншими членами, визначеними імператором. Наказом від 24 січня 1803 р. імперію було поділено на шість навчальних округів з губерніями: Московський (Московська, Смоленська, Калужська, Тульська, Рязанська, Володимирська, Костромська, Вологодська, Ярославська, Тверська губернії); Віленський (Віленська, Гродненська, Вітебська, Могилевська, Мінська, Волинська, Київська, Подільська губернії; указом 25 листопада 1810 р. до Віленського округу було приєднано Белостокську область); Дерптський (Ліфляндська, Естляндська, Фінляндська, Курляндська губернії); Санкт-Петербурзький (Санкт-Петербурзька, Псковська, Новгородська, Олонєцька, Архангельська губернії); Харківський (Слобідсько-Українська, Орловська, Воронежська, Курська, Чернігівська, Полтавська, Миколаївська, Таврійська, Катеринославська губернії та землі донських та чорноморських козаків); Казанський (Казанська, Вятська, Пермська, Нижегородська, Тамбовська, Саратовська, Пензенська, Астраханська, Кавказька, Оренбурзька, Симбірська, Тобольська, Іркутська губернії) [6, с. 53–54].

Одночасно з попередніми правилами було призначено попечителів Московського, Віленського, Дерптського, Харківського, Санкт-Петербурзького та Казанського навчальних округів. Одним із основних обов'язків попечителів було детальне знайомство з навчальною справою в окрузі, для чого попечителям дозволялося вимагати від університетів звіти про діяльність навчальних закладів в окрузі, а також відправляти своїх колег в округи для вивчення стану справ [6, с. 55]. Головне правління працювало над складанням статутів та навчальних планів університетів, середніх та нижчих навчальних закладів, займалося призначенням та переміщенням педагогічного персоналу, забезпечувало навчальні заклади підручниками та розв'язувало різні навчальні питання [6, с. 43–44].

Згідно правил, навчальні заклади були поділені на чотири типи: 1) парафіяльні училища; 2) повітові; 3) губернські училища або гімназії; 4) університети. У кожному навчальному окрузі усі чотири типи

навчальних закладів розмішувалися в ієрархічному порядку. Схожі системи народної освіти були у Франції, Польщі, але, як зазначає С. Рождественський, російські чиновники вміли критично працювати над проблемами вітчизняної освіти [6, с. 51].

Перші попечителі були наділені владою, цілком достатньою для широкого та енергійного керівництва справами навчальних округів. Завдяки праці перших попечителів Міністерство народної освіти досягло успіхів у навчальних округах. Проте якщо влади забагато, це шкодить розвитку навчальних закладів. Як зазначав один із попечителів, К. Лівен, він «никогда не затруднялся недостатком власти, что большая власть легко может быть поводом к злоупотреблениям, которые нигде не производят вреднейших действий, как по учебной части» [6, с. 55].

Отже, в ході наукового пошуку з'ясовано, що середина XVIII – поч. XIX ст. – період виникнення українських університетів, становлення та розвитку в них автономії і академічних свобод. Дослідження дало можливість виокремити основні передумови: створення системи вищої освіти; утворення Міністерства народної освіти; позитивний досвід інших європейських країн; діяльність прогресивних викладачів; чітка позиція вченої ради університету (стосовно присудження наукових ступенів, кадрових питань та місця попечителя в ланці університет → попечитель → міністерство); суперечність між регламентованим державою рівнем прав та свобод та тим, який потрібний для успішної діяльності вищого навчального закладу та якісної підготовки випускника.

Подальшого дослідження потребує аналіз зарубіжного досвіду автономії в університетах, а також стан автономії в українських університетах у період 1917–1920 рр.

Список використаної літератури

- 1. Глобалізація та сучасна освіта.** – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uastudent.com/globalizacija-ta-suchasna-osvita/>
- 2. Мокляк В. М.** Студентське самоврядування в історії розвитку вищої школи України (XIX–поч. XX ст.): дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Володимир Миколайович Мокляк. – Полтава, 2011. – 254 с.
- 3. Мокляк В. М.** Аналіз автономії університетів України в літературних джерелах XIX – XXI ст. / В. М. Мокляк // Зб. наук. праць Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. – Серія «Педагогічні науки». – Вип. 65. – Полтава, 2016. – С. 95–101.
- 4. Закон України «Про вищу освіту» № 1556-VII** від 01.07.2014 р. – [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>.
- 5. Аврус А. И.** История российских университетов. Очерки / А. И. Аврус. – М. : Моск. обществ. науч. фонд, 2001. – 85 с.
- 6. Рождественский С. В.** Исторический обзор деятельности МНП : 1802-1902 / С. В. Рождественский. – СПб : Издание Министерства народного просвещения, 1902. – 786 с.
- 7. Садовничий В. А.** Университетское

образование: приглашение к размышлению / В. А. Садовничий, В. В. Белокуров, В. Г. Сушко, Е. В. Шикин. – М. : Изд-во Московского университета, 1995. – 352 с. **8. Татищев В. Н.** Разговор о пользе наук и училищ / В. Н. Татищев. – М. : В Университетской типографии (М. Катков), 1887. – 171 с. **9.** Манифест. Об учреждении Министерств (8 сентября 1802 г.) // Полное собрание законов Российской империи. – Ч. I. – СПб., 1830. – Т. 27. – С. 243–248. **10. Предварительные** правила народного просвещения (24 января 1803 г.) // Полное собрание законов Российской империи. – Ч. I. – СПб., 1830. – Т. 27. – С. 438–442. **11. Рождественский С. В.** Университетский вопрос в царствование императрицы Екатерины II и система народного просвещения по уставам 1804 г. / С. В. Рождественский // Вестник Европы, 1904. – Т. IV. – № 7. – С. 5–46.

Мокляк В. М. Основні передумови становлення та розвитку автономії в університетах України (XIX – поч. XX ст.)

У статті описано період середини XVIII – поч. XIX ст. як надзвичайно важливий у становленні української системи університетської освіти. Схарактеризовано політику російських імператорів у сфері вищої освіти. Представлено основні передумови становлення та розвитку автономії в університетах України: створення системи вищої освіти; утворення Міністерства народної освіти; позитивний досвід інших європейських країн; діяльність прогресивних викладачів; чітка позиція вченої ради університету (стосовно присудження наукових ступенів, кадрових питань та місця попечителя в ланці університет → попечитель → міністерство); суперечність між регламентованим державою рівнем прав та свобод та тим, який потрібний для успішної діяльності вищого навчального закладу та якісної підготовки випускника.

Ключові слова: автономія, академічні свободи, університет, передумова, чинник.

Мокляк В. Н. Основные предпосылки становления и развития автономии в университетах Украины (XIX – нач. XX в.)

В статье описан период середины XVIII – нач. XIX в. как чрезвычайно важный в становлении украинской системы университетского образования. Охарактеризовано политику российских императоров в сфере высшего образования. Представлено основные предпосылки становления и развития автономии в университетах Украины: создание системы высшего образования; образование Министерства народного образования; положительный опыт других европейских стран; деятельность прогрессивных преподавателей; четкая позиция ученого совета университета (относительно присуждения научных степеней, кадровых вопросов и места попечителя в звене университет → попечитель → министерство); разногласие между

регламентированным государством уровнем прав и свобод и тем, который нужен для успешной деятельности высшего учебного заведения и качественной подготовки выпускника.

Ключевые слова: автономия, академические свободы, университет, предпосылка, фактор.

Mokliak V. The Main Prerequisites of Formation and Development of the Universities Autonomy of Ukraine (XIX – the 1st Part of the XX c.)

It is shown that the historical researches give the chance to analyse the pedagogical knowledge evolution and to mark out regularities, tendencies, principles of development of educational processes, to staticize the previous experience in modern conditions for the purpose of humanity principles realization in formation of the personality. The period of the middle of XVIII – the 1st part of the XIX c. is described in article as extremely important in formation of the Ukrainian system of university education. It is proved that outstanding world scientists of the studied period participated in the creation of imperial system of the higher education. It is shown the politician of the Russian emperors in the higher education sphere. The main prerequisites of formation and development of universities autonomy of Ukraine are presented: creation of system of the higher education; formation of the Ministry of national education; positive experience of other European countries; activity of progressive teachers; an accurate position of the academic council of university (concerning award of scientific degrees, personnel questions and the place of the trustee in a link university → the trustee → the ministry); a contradiction between the level of the rights and freedoms and subjects regulated by the state which is necessary for successful activity of a higher educational institution and high-quality preparation.

Key words: autonomy, academic freedoms, university, prerequisite, factor.

Стаття надійшла до редакції 14.05.2017 р.

Прийнято до друку 27.06.2017 р.

Рецензент – д.п.н., проф. Ваховський Л. Ц.

УДК 317.09

С. С. Онищенко

**ПОНЯТІЙНО-ТЕРМІНОЛОГІЧНА СИСТЕМА ТЕОРІЇ
ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ: СУТНІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ
ТА ОСОБЛИВОСТІ**

Розвиток теорії фізичного виховання супроводжується вдосконаленням та оновленням її понятійно-термінологічного апарату,